

Vanhoja kuusamolaisia luonnontarinoita ja uskomuksia

Lähde: J. Juhani Korttesalmi ”Vanha Kuusamo kertoo” s. 183-184 & 206

Lintukotolan tarina

Kaukaisten merien takana, siellä missä Päiväntasaajan tuulet ovat lämpimiä ja yöt lempeitä, sijaitsee Lintukotola, lintuparviien salainen kesämaa. Kun Suomessa talvi alkaa saapua ja metsät hiljentyvät, linnut nousevat taivaalle ja suuntaavat kohti tätä saarta ”Amerikan valloissa”, kuten vanha tarina kertoo.

Lintukotolassa linnut viettävät koko talven. Ne eivät muni tai rakentele pesiään siellä, eivätkä kiirehdi mihinkään. Ne vain lepäävät ja nauttivat lämmöstä.

Kun kevät koittaa ja linnut valmistautuvat palaamaan takaisin Suomeen, ne jättävät jälkeensä höyhenpeiton, joka leijailee pitkin saaren rantoja. Höyheniä kerätään laivalasteittain, kerrotaan: ”Että siellä oli lintuo.”

Sitten, kun ensimmäinen lämmin tuuli puhalttaa pohjoiseen päin, linnut lähtevät. Ne palaavat Suomeen, ja vasta kotiin tultuaan aloittavat pesien rakentamisen.

Revontulten synty

Kun merellä nousee kova ilma, joka lyö korkeina aaltoina kallioihin, syntyy valoa taivaalle.

Sinne, missä meri milloinkin on revontulten suunnassa, ilmestyy loimu. Useimmiten se nousee ”*pohjastaevaalle ja luvepohjaselle*”, kuten vanhat ihmiset sanoivat. Taivaan rannoille syttyy vihreää ja punaista hehkua, joka aaltoilee kuin vesi.

Tulikettu

Metsissä kulkee olento, jota kutsutaan Tuliketuksi. Repolainen on musta, mutta kun se juoksee, sen turkki loimottaa kuin tuli. Niin kauan kuin Tulikettu pysyy liikkeessä, sen liekki elää, mutta kun eläin pakenee aamuun, päivä valkenee ja tuli katoaa.

Vanhoissa kertomuksissa Tuliketun turkkia pidettiin ruutikellarin valona. Sen loimu ei koskaan sammunut.

Vedenhaltijoiden tarina

Sanotaan, että jokaisessa vedessä asuu haltija. Niin järvissä kuin puroissakin, missä vesi lepää tai liikkuu. Jos vesi joskus katoaa ja järvi kuivuu kokonaan, jää haltija ilman kotiaan. Silloin sille tulee hätä, ja sen on lähdettävä.

Kerran eräs järvi päätettiin kuivattaa. Järvenpohjaan kaivettiin oja, joka johdettiin vanhaan puroon. Puroa syvennettiin, jotta vesi virtaisi pois. Ojansuulle, niskalle, ilmestyi eräänä aamuna tummasilmäinen matkalainen. Nainen seisoj siinä kuin tyhjältä ilmestyneenä ja näytti hätäntyneeltä. Hän kulki pitkin ojan pohjaa kuin etsien jotakin, ja aina siellä missä vesi oli syvempää, hän sukelsi hetkeksi piiloon. Lopulta hän pääsi seuraavan järven puolelle. Hän lipui veden halki ja sukelsi järven syvimpään kohtaan, aivan kuin olisi vaistonnut sen paikan.

Hetken aikaa oli hiljaista. Sitten järven pintaa alkoi kuplia. Vesi pyörteili, ja äkkiä sen syvyyksistä nousi kaksi hahmoa. Kaksi haltijatarta.

Ne tarrasivat toisiinsa kiinni niin rajusti, että vesi pärskyi metsänlatvoihin asti. He taistelivat puolen päivän ajan. Välillä veden päällä, välillä sen alla, kunnes lopulta toinen heistä alkoi nyyhkyttää luovuttaneena. Hän oli järven alkuperäinen haltija, joka oli yrittänyt puolustaa kotiaan. Toinen, tulokas, oli kadonnut syvyyksiin.

Ja niin, kaikessa hiljaisuudessa, molemmat vajosivat takaisin pinnan alle. Sieltä he eivät enää nousseet. Ei voittaja eikä häviäjä.

Siitä päivästä lähtien sanottiin, ettei järvessä ollut enää haltijaa lainkaan. Siksi siellä kaikki eli ilman, että mikään olisi niitä vartioinut: kalat, sammakot, linnut ja ihmiset. Haltijat olivat kadonneet. Toiset sanoivat, että he olivat tappaneet toisensa. Toiset taas kuiskivat, että ehkä he vain lähtivät pois sinne missä vesi on syvempää ja rauhallisempaa. Mutta järvi oli joka tapauksessa jäänyt tyhjäksi.

Valkoinen peura: Viisjärven tietäjän tarina

Lähde: J. Juhani Korteesalmi ”Vanha Kuusamo kertoo” s. 214

Sallan Vuorikylän kohdalla, Oulangan pitäjän Tumtsan kylän pohjoispuolella, sijaitsi aikoinaan Viisjärvi. Sen rannoilla eli kaksi lappalaissakkia. Viisjärven vierellä oli Orijärvi, ja näitä kahta järveä erotti kapea kannas. Kannaksella asui tietäjä, jonka väestä eli voimasta kerrottiin kummallisia asioita.

Tietäjällä oli kyky muuttaa ihminen poroksi ja toisinpäin. Hän pystyi itse ottamaan ison vaatimen hahmon ja juoksuttamaan peuroja ampujien eteen. Siksi häntä pelättiin ja kunnioitettiin.

Eräänä päivänä yksi Viisjärven asukkaista tuli pyytämään tietäjältä neuvoa: hän halusi oppia saamaan peuroja samalla tavoin kuin tietäjä. Tietäjä suostui, mutta asetti ehdon:

”Sinun pitää luvata, ettet vahingoita sitä valkoista ja komeaa naaraspeuraa, joka menee lauman edellä. Muut saat ampua kaikki. Jokainen peura kiertää saaren, ja kun piiloudut, voit ampua ne yksi kerrallaan. Mutta muista: viimeistä, valkoista peuraa et saa ampua.”

Kysyjä lupasi. Hän asettui väijyksiin ja teki kuten tietäjä oli neuvonut. Peuroja tuli saaren kiertäen, ja hän ampui monta kymmentä. Mutta kun viimeinen, se valkoinen peura ilmestyi näkyviin, hän menetti malttinsa ja ampui senkin.

Se oli kohtalokas teko. Valkoinen vaadin oli tietäjä itse. Se sama, joka oli antanut neuvon. Kun totuus selvisi, Viisjärven väki kokosi paikalle suuren honkaisen ristin muistoksi teosta ja sen seurauksista.

Tapahtuman kerrotaan sattuneen ennen ”suursotaa”.

Leikillään: kuusamolaisia arvuutuksia ja sanontoja

Lähteet: J. Juhani Korttesalmi ”Vanha Kuusamo kertoo” s. 185-191 & Maija Alajuuma ”Moksi moksi Kuusamoksi” s. 12, 36, 56, 90 & 106

Pitempi oli pitkie puita ja matalampi moar ruohoja – maantie

Tynnyri tiellä seisoo, ei peäse yli eikä ympäri – varjo

Hyyty tietä juoksee ja moata villat vettää – heinäkuorma

Lemmellehti liikahtaa, kaekki kansa katsahtaa – ovi

Yöt hakkaa ja päevät hakkaa eikä yhtääl lastuo lähe – kello

Yöt kahtoo ja päevät kahtoo eikä silimäkkääv värähä – saavinkorvat

Punanen orsi oli valakeita vanttuuta täynä – hampaat

Kaksi kultasta kärkeä yli oreen tappeloo – silmät

Lintu lenti siivitön ja istu puuhun jaloton, neito tuli suuton ja söi sen linnun jalottoman – Lumen kertyminen tykyiksi puihin ja auringon sulatustyö

Oveton aetta ruokoa täönä – muna

Kanneton pohjaton uutta lihoa täönä – sormus

Piippolassa pino kaatu, tänne ääni ärjähti sitte – ukonilma

Hevonen talliin meni mutta häntä ei sopimu – lusikka

Piimä kaatu pirtim peälle, ei lähtenyl luuvalla luuve eikä lapolla lapijoejen – auringonvalo

Lintu lentää laolaa eik oop päät eikä kaolaa – pieru

Pikku lintu liinahäntä läpi seinän lentelöö – lanka ja neula

Puum pitunen ja lohilangan paksunen ja joka oksassa se nouvattaa – puun syyt

Mies mehtään menee ja purtiloeta jäläkeesän nakkelloo – jäljet

Mitä yksi? Minä tässä.

Mitä kaksi? Silimeä peässä.

Mitä kolme? Pannussa jalakaa.

Mitä nelejä? Lehmällä tissie.

Mitä viisi? Käessä sormea.

Mitä kuusi? Reissä kaplasta.

Mitä seitteme? Otavassa tähteä.

Mitä kaheksan? Kappoa nelikossa.

Mitä yheksän? Ihmisessä reikie.

Mitä kymmenen? Käsissä sormie. / Laessa käskyö.

Eänellään se lintuhi laulaa.
Värsyn se om päevässä oppinu.
Istuu kum Mattilam Maijja Pernuul lähössä.
On ihan kuin ahventa takaperin nielisi.
Pittää nostella housuja, että pikemmin pyhä tulloo.
Istukoon niin kauvvon, että sieni ohtaan kasvaa.
Kävi kun kissa kuumassa uunissa.
On totinen kum pottu vellissä.
Sitä sanna ei suustaam peästä, jonka peähän ei peäse.
Kahtoo kul lehmä uutta konttie.
On sitä työtä tosissahi.
Ensimmäenen tarvis ei kato viimeestä.
Rinnam paat suuhun muttet mieltä peähän.
Ensil leipä ja sitte lirkutukset.
Ijän pouvvat ponnekkaat, ijän ikuset satteet.
Vappuna vasa hangella, sotkalla muna uutussa.
Laorina laomaan, Perttuna peräti poes.
Musta pilivi murjottaa, savenkarvanen sattaa.
Katteen kattila kaenalossa kiehuu.
Se oj joka paekassa, kum paska rattaassa.
Poes Kuusamo piisin eistä, että Sallahi näkköö.
Peä tulloo vetäjän kätteen.
Turpa rullalle ja rulla taskuun.
Amen ja pammaos, kuiva keppi ja rammaos.

Vesikenkisillä olo -leikki

Pojat istuvat pirtin toiselle seinälle riviin ja tytöt toiselle. Yksi käy kuiskuttamassa kunkin tytön korvaan, kenen mukaan kukin sai lähteä: ”Tuom mukaal lähe, elä muihem mukaa.” Sitten pojat kävivät vuorollaan kokeilemassa, kuka on hänen oma kultansa. Jos arvaus meni väärin, huudettiin: - Vesikenkä! Leikkiä jatkettiin, kunnes kaikki parit olivat löytäneet.

Merkkejä luonnosta: kuusamolaisia uskomuksia ja sanontoja

Lähteet: J. Juhani Korttesalmi ”Vanha Kuusamo kertoo” s. 201 & ”Kuusamon historia 2: Kuusamon talonpoikaiselämä 1670-1970” s. 160-190

Jos kaste nousee maalle, niin on pouta. Jollei, tulee sadetta ennemmin.

Jos kuukkeli istahtaa hyvällä säällä puunlatvaan pitkäksi aikaa, lupaa lumisadetta lähipäivinä.

Samoin jos metsäkana nousee raitaan (puuhun), lupaa lumisadetta. (Paitsi silloin, jos raidassa on urpuja, joille metsäkana on perso.)

Jos isot siiat muljehtii pintavedessä, tietää se myrskyä.

Jos pilvet kulkevat ristiin niin lähekkäin, että sekaantuvat, on tiedossa sadetta.

Jos hauenmaksan päissä on mustaa, luvassa on niille kuukausille sadetta. Jos nokan puolella mustaa, niin keväälle, ja jos pyrstön puolella, niin syksylle. Samoin, jos linnuntäkkä menee mustaksi, on sadekesä.

Laurilta linnut laumoihin, Perttulilta peräti pois.

Keseä kekriin, syystä joulun.

Keskitalvi: kaksi hämärätä vastakkain.

Mehtäasioita ei kotona muistella.

Hiihto- ja rekikeliä kuvaavia sanoja:

huono keli: viti, uppu, räpä, rävanne, sipsu, takkala, (pakkas)kitju, kaalama, mäyständanne, rouste, roustanne, karstanne, kuorranne, riivanne, polanne, lavanne, jäätäjä, sose, hölse ja losokeli

hyvä kulkupohja: siite, paana, kilsi ja hankikeli

sumuinen ilma: konto, upetto, tumanto

sateita: moavunnaissateet, kuurot, ”karjankynteen rippasi”

Paras pouta oli hapla, ja huono sää nöyrä ilima.

Tulee pitkä lumisade, jos poro ei pudistele lunta selästään ja päinvastoin.

Tulee pitkä vesisade, jos hiiret tallaavat maahan rantaheinikkoja.

Sadetta ylimalkaan, kun kiillotettu metalli näyttää tummuvan.

Tuuli kääntyy pian sinne, mistä eräät vesikasvit edeltä päin alkavat ojentua.

Paikkojen nimien tarinoita

Lähde: J. Juhani Korttesalmi ”Vanha Kuusamo kertoo” s. 206-211

Purnu-nimen alkuperä

Kertomatiedon mukaan lappalaisilla oli tapana hakata puuhun onsi, ontto kolo, jota käytettiin aittana. Tätä onttoa säilytyspaikkaa kutsuttiin purnuksi. Purnunperän Ellanniemessä oli tällainen aitta, ja sieltä paikan kerrotaan saaneen nimensä.

Lappalaisten jäljet maisemassa

Teeriniemellä asuneet lappalaiset soutivat aikanaan likosken alueelle aikomuksenaan rakentaa pato. He kantoivat kontilla kiviä padoksi, mutta kesken työn kontin viilekkeet katkesivat ja kivet vierivät Sakkojokeen. Tästä sai alkunsa paikan nimi, lappalaisen kontti, Kivikontti.

Sarvijoen suulla taas on suuri kivi, jonka tarinan mukaan lappalainen tietäjä, kivelläsoutaja, on soutanut nykyiselle paikalleen.

Niittysuon niskassa näkyy edelleen useita peurahautojen jäännöksiä. Lappalaiset pyydystivät peuroja näihin syviin kuoppiin, sillä heillä ei ollut pyssyjä. Näin he saivat saalista ankarissa olosuhteissa.

Riitasalmen nimihistoria

Vanhan uskomuksen mukaan: ”Riita vie riistan mailta ja kateus kalat vedestä.” Tämän uskottiin merkitsevän, että kalamiehet ja riistamiehet eivät saa riidellä keskenään, sillä riita karkottaa onnen.

Iijärven Riitasalmessa kaksi miestä oli kerran päätnyt vakavaan riitaan. Järvi oli siihen asti ollut kalaisa, oikea särkivesi. Riidan jälkeen kalat kuitenkin katosivat vuosikymmeniksi Riitalahdesta, Riitalammesta ja itse salmesta.

Samasta syystä myös metsästyspaikoista pidettiin huolta ilman torailua: jos toinen asetti riistapolkunsa toisen alueelle, asiasta ei riideltä metsässä, vaan vasta kotona, ettei riistaonni katoaisi.

Kuvitus: Sanna Niikkonen / Matkailun menestystekijät -hanke, kuvien inspiraatiolähteet:

”Heinäkantaja”: ”Heinäkantoa takkanarulla Teerirannalla”, teoksesta Kuusamon historia I, Seppo Ervasti & Yrjö Vasari

”Koivut”: ”Nimetön”, Jorma Puranen, teoksesta Lapin taika: Lappi-aiheista taidetta 1800-luvulta nykypäivään, Ateneumin taidemuseo

”Miehet ja juomat”: WSOY:n arkistokuva, teoksesta Suomen kultakausi, Elina Seppälä & Mikko-Olavi Seppälä

”Naiset ja soihtu”: anonyymi valokuva, teoksesta Hei elämä – Heräävän Suomen kuvia, Juha-Pekka Inkinen

”Poro juoksee”: ”Kevättä rinnassa”, Pekka Hermann Kyrö, teoksesta Lapin taika: Lappi-aiheista taidetta 1800-luvulta nykypäivään, Ateneumin taidemuseo

”Rukinlapa”: kuusamolainen rukinlapa, Pohjois-Pohjanmaan museo, teoksesta Kuusamon historia I, Seppo Ervasti & Yrjö Vasari

”Veneilijä”: ”Marja Vuorelainen”, Marja Vuorelainen, teoksesta Lapin taika: Lappi-aiheista taidetta 1800-luvulta nykypäivään, Ateneumin taidemuseo